

Т. Скрипник

с. н. с. лабораторії діагностики і психічного розвитку дитини
Інституту спеціальної педагогіки АПН України, канд. психол. наук

КОМУНІКАТИВНІ ФУНКЦІЇ ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Статтю присвячено особливостям комунікативних проявів осіб з аутизмом. Йдеться про можливості та обмеження як їхньої комунікації, так і автокомунікації. Визначено специфіку комунікативних функцій аутистів щодо певних типів повідомлень; на конкретних прикладах розкривається невідповідність форми і змісту цих повідомлень. Розглянуто своєрідність автокомунікативного процесу у контексті аутичних розладів. Наголошується на можливості та необхідності розуміння комунікативних повідомлень кожної дитини з аутизмом для подальшого розвитку її соціальних функцій.

Ключові слова: комунікативні можливості, комунікативні обмеження, автокомунікація, особи зі спектром аутичних розладів.

Якісні аномалії у спілкуванні (згідно з міжнародною класифікацією хвороб) є одним з трьох діагностичних критеріїв аутизму (поряд з якісними порушеннями реципрокної соціальної взаємодії і стереотипіями на різних рівнях). В науковій літературі, присвяченій аутизму, це положення трансформувалося у таке “загальне місце”, як нездатність аутистів до комунікації. На думку більшості авторів (О. С. Никольська, О. Р. Баєнська, М. М. Ліблінг, С. А. Морозов, R. Jordan, L. Kanner, В. М. Prizant, M. Rutter, Н. Tager-Flusberg, A. L. Schuler), недолік комунікативних навичок є одним з найголовніших порушень, а саме: відставання чи відсутність розмовного мовлення, здатності ініціювати або підтримувати розмову, стереотипні висловлювання, що перешкоджають успішній адаптації при дитячому аутизмі. Підкреслюється, що недорозвинення вербальної комунікації не компенсується спонтанно у вигляді використання невербальних засобів (жестів, міміки) і альтернативних комунікативних систем. Але навіть якщо розкривати комунікативну неспроможність аутистів, то варто зупинитися на тому, що саме особи зі спектром аутичних розладів не можуть.

За визначенням, комунікація (від лат. *communico* — роблю спільним, пов’язую, спілкуюся) — це обмін інформацією між індивідами за посередництвом спільної системи символів. Також можна розкрити це поняття через смисловий складник соціальної взаємодії. Звичайно, у випадку аутизму ми не можемо казати про “спільну систему символів” та про взаємодію як таку.

Комунікативні порушення аутистів пояснюються комплексними чинниками: йдеться про вади первинних структурних порушень чи нерівномірності розвитку передумов спілкування і вторинної втрати регулятивного впливу спілкування на мислення і поведінку [1].

Якщо проаналізувати названі передумови, то слід зазначити, що незважаючи на те, що вони охоплюють різні рівні психічної організації індивіду, кожен з них може формуватися тільки за умови активної взаємодії з навколишніми людьми та докільям. Тому, зрозуміло, *повноцінна* комунікація, як і будь-які інші притаманні людям суспільно обумовлені прояви, недоступна для осіб з аутизмом; але вони, безперечно, комунікують, і розкриття характерних ознак їхньої комунікації є надзвичайно важливим надбанням, що збагачує наше уявлення про аутистів, і про сенс комунікації в цілому.

Усі, хто знайомиться з літературою на аутичну тематику, знають, що аутисти з дитинства не відгукуються ні тілесно, ні словесно, ні емоційно, і мають якісні порушення здатності до взаємоспілкування і взаємодії. Але ті, хто має змогу спостерігати за аутистами, займатися з ними, вивчати їхні особливі прояви, спілкуватися з їхніми батьками, і спробує звільнитися від упередженого ставлення до них, зрозуміє, що аутисти спроможні передавати повідомлення, і постійно роблять це, тільки незвичайним чином.

І тут нам хотілося б зупинитися на таких двох варіантах спрямованої передачі повідомлення, як комунікація і автокомунікація¹. Якщо комунікація реалізує себе у структурі “Я — він” і забезпечує передачу деякого обсягу інформації другій особі, то автокомунікація — у структурі “Я–Я”, коли є той парадоксальний на перший погляд факт, що суб’єкт передає повідомлення самому собі, тобто тому, кому воно вже і так відомо.

Щодо комунікації як процесу передачі повідомлення варто з’ясувати, що саме аутисти не можуть, а що можуть передавати. У таблиці 1 зазначено типи повідомлень та їх представленість в осіб з аутичним типом розвитку.

Виходячи з поданого у таблиці матеріалу, можна зазначити, що так чи інакше, безперечно у своєрідний спосіб, але аутисти здатні до тих форм передачі повідомлення, які містять наступний сенс: задоволення фізіологічних потреб (передусім — їсти/пити), а також (як це не дивно звучить у контексті вивчення аутичної проблематики) — потреб у соціально-емоційному контакті (звернути на себе увагу, відчуті підтримку і, можливо, — власну значущість). Ті ж з повідомлень, які пов’язані з певною складною мотивацією (переконавання, навіювання, наказ), відсутні у проявах аутистів, хіба що — у ехололійній формі як повторення чиїхось висловлювань подібного змісту.

Як було зазначено у таблиці, серед спонукальних форм повідомлень в аутистів можна зустріти різноманітні способи вираження *прохання*. Так, аутична дитина не може сказати: “Це дуже важко для мене”; тому, щоб її відпустили, вона дряпається, кричить і може кусатися. Все це означає: “Я не можу це робити, це дуже важко”. Більш цивілізований спосіб передачі подібного повідомлення — “відпустіть мене, я не хочу тут бути” — може виявлятися у тому, що дитина повторює прощальні слова “пока-пока”.

¹ Автокомунікація — поняття, детально проаналізоване у межах семіотичної культурології Ю. М. Лотмана.

Таблиця 1

Комунікативні функції в осіб зі спектром аутичних розладів

Типи повідомлень		Наявні типи повідомлень у осіб з аутизмом
Спонукальні	Переконавання	–
	Навіювання	–
	Наказ	–
	Прохання	В обмеженому чи поширеному обсязі прохання виражають (інколи — висловлюють) переважно усі аутисти, але форма цих прохань може бути незвичною, нетиповою у межах загальноприйнятих норм
Інформативні	Передача реальних відомостей	Можливим є відтворення (називання, констатація) фактичного візуального матеріалу, що розгортається переважно у теперішньому часі
	Передача вигаданих відомостей	Деякі високофункційні аутисти здатні розповідати про якісь нереальні факти (навіть — певні “жарти”), які у їх випадку носять повторювальний нав’язливий характер
Експресивні	Збудження емоційного переживання	Певні істеричні або аутоагресивні прояви спрямовані на яскравий емоційний відгук-реакцію навколишніх (що є маніпулятивними проявами, подібними до того, як це роблять діти переважно у 2–3-річному віці). У високофункційних аутистів — відмова щось робити, висловлена незвичним чином
Фатичні	Встановлення та підтримання контакту	Можливою є спроба встановлення контакту, особливо — для гіперкомунікативних аутистів (що відбувається за використанням ехолалій), за практично повній неспроможності (невміння) підтримувати його

Т. Пітерс наводить приклад фрази, яку виголошує аутичний хлопчик, коли хоче послухати музику: “Не торкайся до приймача. Ти можеш його зламати”. Ця фраза закріпилася в його свідомості як аналог прохання тому, що він чув її кожного разу, коли хотів послухати музику і наближався до приймача.

Аутисти можуть виявляти прохання, щоб їм допомогли та пожаліли їх. На корекційних заняттях у присутності мами педагог може спеціально застосовувати прийом, що спонукає звернутися дитину по допомогу до матері, коли, наприклад, засовує під його футболку іграшку, або чіпляє до ноги обтяжувач. І дитина тим чи іншим чином дійсно звертається по допомогу.

Серед прикладів *експресивних повідомлень* — передусім істеричні прояви аутистів, які (за відсутністю правильної реакції на них та спеціальної роботи щодо їх корекції) можуть у них бути у будь-якому віці. Якщо аутична дитина падає на підлогу або б’ється головою об стіну, найчастіше це означає, що вона хоче щось змінити в своєму оточенні. На жаль, її спроби в комунікації настільки слабкі, що зрозуміти їх важко.

Можна навести більш змістовні приклади проявів аутичної дитини, які мають на меті викликати певне емоційне переживання: Даша Г. (6 р.) бере книгу, по якій мати збирається з нею займатися, швидко пролистує, закриває і говорить “мононець” (молодець). Так само коментує будь-яке за-

няття, яке їй не до вподоби. Оскільки дівчинку саме таким чином хвалили по закінченню якоїсь справи, і тому сенс цієї фрази для неї — кінець заняття. Тому насправді під цією фразою вона має на увазі “Мені не хочеться починати цим займатися”.

Більшість батьків аутичних дітей та практиків відчувають, що аутисти хочуть спілкуватися, але не можуть. Для встановлення контакту з іншими людьми вони можуть використовувати такі своєрідні форми: ехолалію та безкінечні питання, відповідь на які вони знають самі і можуть практично не прислухатися до того, що кажуть “співбесідники”.

Сама по собі безпосередня, або відтермінована ехолалія (механічне повторення слів або речень) не є основною характеристикою аутизму¹, але у багатьох аутичних дітей з вербальною комунікацією є ознаки ехолалії. Так, дитина начебто запитує (судячи за інтонацією): “Не хочеш? Не хочеш?”, а насправді за цим приховане значення “я не хочу”. Цікавим є також застосування слова “Так?” у значенні ствердження, але з питальною інтонацією. Подібні слова відтворюють те, що дитина частіше за все чула по відношенню до себе і за чим у неї закріпилися відповідні значення. Змінити щось у подібних вилучуваннях (хоча б інтонацію), навіть за умови достатньо розвинутого інтелекту аутичної дитини зовсім непросто.

Так само начебто як комунікативна розгортається ситуація, коли дитина з аутизмом задає питань “А як Вас звати, а скільки Вам років? А як звати Вашого сина...” через якийсь час “А Ви — така-то (називає правильно ім’я і прізвище), а Вашого сина звать так-то (правильно каже)”, або таке питання: “Я гарний хлопчик, так, так? Так?” Чи питання пізнавального змісту: “А як буде гава англійською?”, “На яку відстань заглиблюється цей отвір?”, “Які тварини відносяться до класу непарнокопитних ссавців?” Відповідь при цьому не задовольняє і питання знову задаються. Часто зустрічаються і такі прояви, як постійно і поза контекстом, але з розрахунком на присутність інших людей повторюванні вислови заборонного характеру, наприклад: “не можна малювати на стінках (при цьому дитина здійснює саме такі заборонні дії).

Можна констатувати, що при такому контакті не відбувається діалогу, але схоже на те, що задовольняється потреба аутичної дитини у спілкуванні на тому рівні, на якому це можливо для неї — є певний емоційний контакт, є увага, є просторова взаємодія. За усіма ознаками видно, що така дитина прагне бути почутою і очікує певну (емоційну, наприклад) реакцію з боку іншої людини.

Якщо справедливою є таке типове стосовно аутистів твердження, що вони весь час перебувають у своєму світі, то можна припустити, що характерним для них є перебування у процесі автокомунікації. За визначенням, **автокомунікація** — це спілкування у системі “Я-Я”, викликане вторгненням іззовні певних поштовхів та додаткових кодів, які мають часо-просторовий вимір. Коди, у яких переважає *часовий вимір*, — це мірний ритм,

¹ Вважається, що приблизно половина осіб з аутизмом мають вербальні навички. З них 75% людей можуть чітко повторити фрази, тоді як останні 25% мають ехолалію, а фрази повторюють не так чітко.

що виникає при їзді на коні, ритмічній ході, гойданні корабля, ритмі залізниці, ритмічній музиці, а також музичні повтори, дзюрчання струмка, повтор реклами тощо.

Своєрідним кодом, розгорнутим у просторі, є такі реалії зовнішнього світу, як повторювальний орнамент, візерунки на тканині, гра світла-тіні, мигтіння дерев чи стовпів, що знаходяться вздовж траси тощо. Вторгнення зовнішнього ритму організує і стимулює автокомунікацію. При цьому ритм підноситься до рівня значень, а значення складаються у ритм.

Якщо зробити проекцію на психічну організацію за аутичним типом, то слід зазначити, що представлені часові і просторові коди є для аутиста найбільш привабливими з усіх можливих речей навколишнього світу, але вони стають не поштовхом для розгортання внутрішньої комунікації, а певною пасткою, що ловить увагу такої дитини, яка, наче зачарована, не може відірватися або від споглядання просторових кодів, або від дій, які резонують з цими зовнішніми ритмами (одним з таких найвідоміших дієвих проявів аутистів є викладання будь-яких предметів у ланцюжок).

Аутисти часто перебувають у своєму світі звуків. Інколи це постійно відтворювані звуки та звукосполучення, на кшталт “аг.. ги, р.. р, к.. к.. к, щ... щ... щ, ма-ма-ма-ма” тощо; можуть бути окремі слова (наприклад, “лампочка”, “черепаха”) або фрагменти з пісень. Занурені у процес ритмічних дій та мовленневих проявів аутисти начебто виключені із реального життя, закриті щодо зовнішніх впливів, нездатні сприймати новий досвід.

При цьому особи з аутизмом здатні ставати організаторами асоціацій, коли інформація у системі “Я-Я” має тенденцію обростати індивідуальним значенням і отримує функцію організатора неупорядкованих асоціацій, що накопичуються у свідомості особистості. Так, відомою є розповідь про аутичного хлопця, який ходив по ігровому майданчику і постійно тримав за руку одну вчительку, яку він називав “Рука”. Характерною є така особливість аутистів, як тенденція використовувати поняття як назву тільки одного предмета, за яким саме вперше і закріпилося це значення. Так, наприклад, слово “стілець” може застосовуватися лише для одного конкретного предмету певної висоти і кольору, з 4 ніжками (і з погляду аутиста, нелогічно називати тим самим поняттям предмет, що має більший розмір, інший колір і лише 3 ніжки).

Також у цьому контексті можна навести наступний приклад: у період, коли у одного аутичного хлопчика лише починали розвиватися мовленнєві навички, він придумував свої власні імена для різних предметів, які, по суті, були однаковими, але виглядали по-різному. Наприклад, велосипед він називав різними іменами. Серед них були: “велосипед”, “трактор”, “колеса у грязі” “колеса у траві”, а також “ноги на педалях”. Як можна зрозуміти, усі ці назви є результатом конкретних візуальних образів.

Таким чином, за формальними ознаками — сильний вплив зовнішніх додаткових кодів та типові мовленнєві характеристики — можна було б вважати, що аутисти майже постійно перебувають у процесі автокомунікації. Але якщо заглибитися у суть спілкування у системі “Я — Я” та його наслідки, то висновки не будуть такими однозначними.

Як зазначає Ю. Лотман, за рахунок ситуативного привнесення додаткового або нового коду відбувається зміна самої інформації, що обумовлює “зрушення контексту”, причому ця якісна трансформація змісту приводить і до трансформації її носія (“перебудова цього самого “Я”). Так, наприклад, коли поет читає собі надруковані власні вірші, він отримує додаткову інформацію (певні нюанси звучання і смислу), начебто “передає” повідомлення (текст) собі у новій знаковій системі, завдяки чому вихідне повідомлення переформулюється і набуває риси нового повідомлення; при веденні щоденникових записів, розгортанні внутрішнього монологу під впливом зовнішніх ритмічних кодів, певних медитативних практиках є можливим осягнення нових глибин свого внутрішнього світу, незнаних нюансів душевного руху, заглиблення у тонкі відчуття і переживання у стані, якого важко досягти у звичайному суетному шумному житті. При цьому відбувається збагачення, розширення (приріст) особистісних можливостей. У таких варіантах автокомунікація виконує функцію самопізнання, саморозкриття, розвитку своїх прихованих можливостей.

Звичайно, у випадку аутизму ми не можемо таке констатувати. Дієві прояви аутистів, які за усіма ознаками начебто перебувають у стані автокомунікації, не сприяють позитивному перетворенню їхнього “Я” передусім тому, що мають фіксований, обмежений характер. Через глобальне порушення взаємодії з довкіллям аутисти (за допомогою просторово-часових кодів) начебто заглиблюються у свій внутрішній світ, але насправді центральним змістом їхніх дій стає не внутрішній світ, а самі зовнішні коди.

І все-таки подібні до автокомунікативних прояви аутистів грають свою позитивну роль: вони спрямовані на уникнення руйнівного впливу зовнішнього середовища (зі своєю незрозумілістю і непередбачуваністю) і тому мають своєрідну регулятивно-захисну, або *аутопсихотерапевтичну* функцію, що сприяє заспокоєнню і підтримці певної психічної рівноваги осіб з аутичними розладами.

Уважність до реальних проявів аутичної дитини є цінною з погляду багатьох чинників. Один з них — розвіювання численних міфів і штампів, які закріпилися у науковій літературі стосовно аутизму, наприклад, про те, що аутисти плутають живі та неживі предмети. Навіть діти з найскладнішими формами аутизму беруть саме людину за руку і ведуть її до потрібного їм об’єкту (а якщо ця людина не хоче виконувати їхнє прохання, то беруть іншу за руку). Це схоже на те, як сліпі люди можуть “використовувати” очі інших людей для кращої адаптації у довкіллі. Тобто аутисти мають достатню соціальну обізнаність і правильно розраховують, що ця людина зможе допомогти задовольнити їхню актуальну потребу.

Таким чином, аналіз представленого матеріалу свідчить про те, що недостатнім є твердження про якісне порушення комунікації як один з діагностичних критеріїв аутизму. Різноманітні прояви комунікації, притаманні дітям з аутичним спектром розладів, змушують тих, хто є зацікавленим у їхньому розвитку, бути чуйними до незвичних форм цих проявів. Найголовніший сенс прислуховуватися і придивлятися до різноманітних спо-

собів самовираження аутистів полягає у тому, щоб зрозуміти їхню мову: що означають ті чи інші словесні, емоційні і тілесні їхні прояви. Зрозумівши це, можна налагоджувати справжню, а не формальну, взаємодію з ними, ініціаторами якої можуть виступати ті дорослі, хто зацікавлений у поступальному розвитку комунікативних можливостей таких дітей та їхньому оптимальному залученню до світу людей.

Список використаних джерел

1. Каган В. Е. Аутизм у детей. — Л.: Медицина, 1981. — 198 с.
2. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Учен. зап. Тарт. гос. ун-та. — 1973. — Вып. 308. — С. 227–243.
3. Никольская О. С. Аффективная сфера человека. Взгляд сквозь призму детского аутизма. — М.: Центр лечебной педагогики, 2000. — 364 с.
4. Питерс Т. Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию. — СПб.: Институт специальной педагогики и психологии, 1999. — 192 с.

Т. Скрипник

с. н. с. лаборатории диагностики и психического развития ребенка
Института специальной педагогики АПН Украины, канд. психол. наук

КОММУНИКАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

Резюме

Статья посвящена особенностям коммуникативных проявлений лиц с аутизмом. Речь идет о возможностях и ограничениях как их коммуникации, так и автокоммуникации. Определена специфика коммуникативных функций аутистов относительно определенных типов сообщений; на конкретных примерах раскрывается несоответствие формы и содержания этих сообщений. Рассмотрено своеобразие аутокоммуникативного процесса в контексте аутистических расстройств. Подчеркивается необходимость и возможность понимания коммуникативных сообщений каждого ребенка с аутизмом для последующего развития его социальных функций.

Ключевые слова: коммуникативные возможности, коммуникативные ограничения, аутокоммуникация, лица со спектром аутистических расстройств.

T. Skrypnyk

PhD in Psychology, Laboratory of diagnostics and mental development of the child, Institute of Special Pedagogy, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

COMMUNICATIVE FUNCTIONS AT CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Summary

The article is devoted the features of communicative displays of persons with Autism Spectrum Disorders (ASD). It is a question of possibilities and limitations of both their communication and autokomunication. It is defined specific of communicative functions of autistic children concerning to the certain types of reports; disparity of manner and matter of these reports opens up on concrete examples. Originality of autokomunication process is considered in the context of autism disorders. It is marked on possibility and necessity of understanding of communicative reports of every child with ASD for subsequent development his social functions.

Key words: Communicative possibilities, communicative restrictions, autocommunication, persons with Autism Spectrum Disorders.